

III. СВОБОДА РЕЛІГІЇ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЙ УКРАЇНИ

Валерій Климов

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Формування історично відомих моделей державно-церковних відносин в Україні завжди відбувалося при активній участі в цьому кількох чинників, а саме: історичної та національної традиції; характеру співвідношення політичних сил, що визначало державну ідеологію та певний історичний момент; реального становища суб'єктів цих відносин – держави і церкви; зовнішнього чинника.

Завдання ґрунтовного відтворення у всій повноті найусталеніших і найзначиміших в історії України моделей державно-церковних відносин, як і їх історико-компаративний аналіз, - завдання іншої роботи. В даній же праці спронуємо, бодай схематично, відтворити моделі, які, на нашу думку, виявилися настільки істотними в історії регулювання відносин держави і церкви в Україні, що суттєво вплинули опісля на сам механізм формування таких відносин, а окремими положеннями й підходами в знятому вигляді присутні в сучасній моделі врегулювання відносин держави і церкви, релігійних організацій. Такими смислосназначимими моделями-попередниками нинішньої стали: 1. Києворуська модель - симфонія відносин держави і церкви. 2. Моделі, що відтворювали національну специфіку державно-церковних відносин ХУІІ ст. (могилянська та козацька). 3. Модель повної включеності церкви у державні структури (синодальний період позбавленої самостійності православної церкви в Україні). 4. Радянська модель державно-церковних відносин.

Зрозуміло, що виділення цих моделей, їх характерних особливостей є, значною мірою умовним, бо ж жодна з цих моделей не існувала тривалий час, в "чистому", докінченому вигляді.

Для першої з названих моделей визначальними рисами були:

- державне (великокняже) сприяння поширенню християнства, становленню церковної системи і структури за взірцем феодально-адміністративної схеми; реалізація принципу: зміцнення церкви - зміцнення державності;
- наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, передача церкві частини державних функцій; паралелізм державної і християнської експансії;
- дублюючо-компенсаторна роль церковних структур в період кризи державно-політичної системи;
- поєднання державного сприяння в унезалежанні вітчизняної церкви від церкви-митрополії з прагненнями державно-князівської влади підпорядкувати церкву, перетворити її духовно-культурний потенціал в контрольований чинник;
- посилення цих прагнень з ослабленням і формалізацією церковних зв'язків з Константинополем; тенденція до правового закріплення церковної системи як князівсько-державної.

Наступні за часом і значимістю для вітчизняного досвіду врегулювання відносин між владними структурами і церквою є дві моделі, що припали на ХУІІ ст.

Перша з них склалася за умов національно-визвольної війни 1648-1654 рр., функціонування Запорізької Січі як фактично самостійної держави в формі козацької республіки. Визначальними особливостями цієї моделі були:

- гармонійна співпраця військового керівництва Січі і православної церкви при всій внутрішньосічовій незалежності і самостійності цих інституцій;
- регулювання відносин козацької держави і церкви в межах Січі звичаєвим правом, наказами військового керівництва і християнськими нормами співжиття;
- військовий захист, матеріальна підтримка Запорізькою Січчю церкви;
- всесічовий статус церкви як монопольної духовної і культурної інституції;
- кошова підтримка ідеї незалежної від московського патріарха січової православної церкви з власними ієрархами, структурою, мережею культових будівель, монастирів і святих місць, з українською мовою проповідування, ототожненням віри (церкви) і національності, недопущенням іновір'я в Січі і т. п.

Істотно іншою, хоч за часом майже співпадаючою, була модель державно-церковних відносин, що діяла в т. зв. Польській Україні (на Правобережжі) в ХУІІ ст. і своєю реалізацією зобов'язана, переважно, митрополиту Київському Петру Могилі. Визначальними для неї були кілька факторів: по-перше, відсутність Української держави; по-друге, існування церкви за умов нетерпимої до православ'я католицької Речі Посполитої; по-третє, кризовий стан православної церкви; по-четверте, державно підсилений масований наступ на православну церкву католицизму та з'єдиненої (уніатської) церкви; в-

п'ятих слабкість, деморалізований стан представників національної еліти неспроможної очолити національний та церковний рух.

Модель державно-церковних відносин, сформовану зусиллями головним чином П.Могили та його соратників, можна було б назвати моделлю відродження ослабленої церкви в іновірній державі з дискримінаційними щодо православної церкви законами. По-своєму сприятливими умовами для реалізації ідеї відродження були дистанційованість Київського православ'я від Варшави, близькість Запорізької Січі, суперечливість становища самих польських королів. Проте головною запорукою зміцнення позицій, авторитету православної церкви цього періоду, а одже й становища її в державі та суспільстві, була вивіреність моголянської програми здійснення можливого у вкрай несприятливих правових умовах. Характерними ознаками реалізованої митрополитом П.Могилою моделі відродження православної церкви у Польській державі були: церковно-адміністративна, управлінська реформа церкви, що включала відновлення регулярного і активного соборного життя церкви, реформування церковно-кадрової політики, реконструкцію ієрархічної структури церкви, налагодження механізму церковної юрисдикції, створення церковного суду (митрополичої консисторії) тощо; подолання неканонічної практики зайняття церковних посад, здійснення богослужінь, обрядів, свят, упорядкування церковного життя і т. п.; комплекс заходів щодо розвитку православного богослов'я, біблійної, богослужбової, полемічної (на захист православної церкви) літератури; створення національно зорієнтованої мережі освітніх закладів, що поєднували світські і церковні завдання, на чолі з Києво-Моголянською академією; відродження національних вітчизняних духовних святинь і т.п.

Важливо зазначити, що ця програма національно-церковних пріоритетів здійснювалася за умов домінування у Польщі антиправославних законів, прокатолицької більшості в сеймі, неподільної влади польсько-католицької адміністрації та місцях, повсюдного на Правобережній Україні лобювання інтересів протиправославно налаштованої з'єдиненої (уніатської) церкви. Позитивній реалізації моголянської моделі відродження церкви в етатистській щодо православ'я державі безумовно сприяла і тактика компромісів, розумних поступок, вміння користуватися наявними міждержавними суперечностями, авторитетом Вселенського православ'я тощо. Слід відзначити також плідну відкритість глави православної церкви в Україні та його одностайні до чужого (у т.ч. католицького) позитивного досвіду, його використання у будівництві відносин церкви з державою.

Якщо про згадані моделі вже можна сказати, що всі вони тією чи іншою мірою були національно виражені, то наступна модела - модель повної включеності церкви у державні структури, що припадає в основному на синодальний період існування православної церкви України у складі Московської патріархії, такої риси майже не має. Все, що так чи інакше ідентифікувало церкву як національний духовний інститут, характеризує особливий шлях становлення й розвитку церкви в Україні з часів Київської Русі. Зокрема цим є своєрідність відносин церкви і державних структур, відсутність жорсткої (візантійської) підпорядкованості першої другій та ін. Все це було майже повністю знищено могутнім пресом всеімперської уніфікації та централізації.

Для цієї моделі, що існувала до початку ХХ ст., були характерними: одержавлення церкви на всіх рівнях, перетворення її в складову частину державного виконавчого механізму із статусом духовного міністерства; виконання церквою ряду державних та інших невластивих церкві функцій; фактична втрата церквою незалежного від державних структур становища і вимушено апологетична щодо самодержавних акцій роль церкви; наявність церковно-охоронного, дискримінаційного щодо неправославних віросповідань законодавства; проголошення самодержавно-великоросійського варіанту православної церкви первенствующою і панівною, державна політика ототожнення православ'я і російської нації; правова меншовартість інших націй та релігій та інше.

Радянська модель державно-церковних відносин проіснувала більше 70 років і була значною мірою заперечною реакцією на зрощеність самодержав'я і церковних структур, на церкву як невід'ємну частину державного механізму, що, апелюючи до релігійних почуттів людини, виправдовувала й ідеологічно захищала самодержавство, неспроможність якого після 1905 р. стала очевидною навіть для його недавніх прихильників. В 1917 р. і пізніше церква за свою інкорпорованість у самодержавну систему Російської імперії, закріплену законодавчо, по-суті змушена була розділити з царизмом відповідальність перед зреволюціонізованими народами імперії. Проте, як це часто буває при застосуванні революційних методів встановлення соціальної справедливості, прагнення обмежити духовного опонента в особі церкви досить швидко переросло в курс на його ліквідацію як ворога.

При всій змінюваності радянської моделі державно-церковних відносин (ці трансформації далеко не завжди відбувалися у напрямі поліпшення відносин і були, значною мірою, позначені суб'єктивізмом й волюнтаризмом владних структур), як більш-менш усталені в ній можна виділити такі особливості:

законодавчо закріплене монополне у державі становище правлячої партії, програмною метою якої було обмеження впливу, витіснення, а фактично - ліквідація релігії та церкви; наявність законодавства про свободу совісті та релігійні організації, яке формально декларувало окремі, поширені у світі принципи регулювання відносин між державою і церквою, але одночасно дозволяло на практиці реалізовувати політику держави і правлячої партії в широкому діапазоні: від адміністративних обмежень і гонінь до державного сприяння окремим церковним проектам і програмам; відокремлення церкви від держави і школи від церкви; декларування права сповідувати чи несповідувати релігію, рівності віруючих і невіруючих, а також всіх церков, релігійних організацій перед законом; націоналізація церковної та монастирської власності (культових будівель, інших споруд, церковного майна, частина якого згодом була передана в користування його колишнім власникам; наявність системи партійно-державного контролю за діяльністю духовних структур, втручання світської влади у внутрішньоцерковні справи, ігнорування де-юре і де-факто міжнародних норм ставлення до церкви та ін.

Відзначимо, що радянська модель, будучи командно-адміністративною за своєю суттю, не могла не бути внутрішньо суперечливою, бо ж змушена була поєднувати в собі, з одного боку, партійно-державні установки на світоглядну нетерпимість до релігії, на обмеження діяльності церкви, а з іншого, - необхідність враховувати авторитет церкви і відносно високий відсоток присутності церкви і віруючих у суспільстві, особливо в Україні. Як наслідок, законодавче унормування відносин держави і церкви у реальному житті виявлялося значною мірою декларативним і аж ніяк не перешкоджало тримати церкву, релігійні організації у залежному від партії та державних структур становищі, давало останнім можливість втручатися у справи церкви, маніпулювати ієрархією, духовенством, нав'язувати централізаторські чи децентралізаторські (залежно від інтересів держави на даний момент) схеми церковних структур, робити церкву матеріально залежною від властей.

Слід зазначити, що ця модель, формально включаючи чимало традиційних для цивілізованих суспільств положень і переносючи реальне ставлення до інституту церкви й віруючих у практичну сферу з її слабо контрольованим місцевим правовим нігілізмом, адміністративною вседозволеністю, без особливих проблем у правовому полі поступово почала трансформуватися на практиці у напрямі світоглядно терпимої і юридично толерантної моделі після того, як у партійно-державному курсі з'явилися подвійки від конфронтаційного до відносно поміркованого і поважливого ставлення влади до релігії та церкви, стали очевидними усталені ознаки ослаблення напруги у державно-церковних, особливо державно-православних відносинах.

Це особливо переконливо стало видно з середини 70-х років, коли на всьому радянському просторі, зокрема в Україні, партійно-державна влада почала схилитися до необхідності нормалізувати відносини з таким впливовим суспільним інститутом, яким залишалася, не зважаючи на всі переслідування, церква.

Впровадження поміркованих щодо церкви підходів з боку партійно-державних чинників, які намітилися у цей період були знову ж таки командно-адміністративного походження, природною реакцією властей на стійкість, стабільність реальної релігійності та церковності навіть за умов атеїстичного тиску на державному рівні; спробою таким шляхом нейтралізувати релігійно-дисидентський рух, особливо протестантського походження, приглушити резонуючі виступи зарубіжних релігійних центрів; зрештою, намаганням властей певними поступками перетворити релігійно-церковний інститут у незаперечно лояльний, приручений, до кінця контрольований та керований. Не на останньому місці при цьому були й міркування щодо використання завдяки таким акціям міжнародних церковних зв'язків у просуванні на Захід тодішніх дипломатичних ініціатив СРСР.

Модель державно-церковних відносин радянського періоду української історії виявляє надзвичайно велику залежність релігійних організацій від дозвольно-розпорядчих рішень державних органів при всій декларованій відокремленості перших. Щоб реалізувати право на існування і діяльність релігійна громада чи група віруючих України мала отримати рішення про її реєстрацію, прийняте аж у Москві Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Лише остання могла, згідно з Положенням про неї, приймати рішення про передачу релігійній громаді в безоплатне користування культову споруду і майно; давати дозвіл на проведення релігійних з'їздів чи якоїсь наради. Без дозволу виконкому районної, міської Ради народних депутатів не можна було проводити збори релігійної громади з організаційних питань; перш ніж приступити до релігійної діяльності служитель культу мав зареєструватися в державних органах і т. п. Спеціальні дозволи виконкомів районних, міських Рад необхідні були при справлянні релігійних обрядів і церемоній під відкритим небом, на квартирах і у будинках віруючих (ст.25) .

Все це в поєднанні з статтями 138, 139, 209 Кримінального кодексу Української РСР, Указом Президії Верховної Ради УРСР "Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про

релігійні культури” (1966 р.) створювало систему такої правової регламентації державно-церковних відносин, яку, при всій позитивній динаміці у порівнянні з 20-30-ми роками, важко кваліфікувати як відносини рівних, незалежних за законами одну від іншої суспільних інституцій. Держава продовжувала диктувати церкві, релігійним організаціям свої правила існування і діяльності в суспільстві, жорстко реагувала на будь-які відхилення від законодавчих норм. Оскільки “Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР” регламентувало далеко не все коло відносин держави та церкви, то на практиці це давало можливість місцевим органам влади, державним органам, установам, організаціям надто вільно тлумачити законодавство, ставлячи на перше місце насамперед ідеологічні міркування, часто нехтуючи при цьому правовими.

Однак з часом такі потенції держави почали слабнути, а релігійний фактор – діяти все гучніше і масштабніше, особливо з ростом чисельності громад, рівня релігійності, посиленням релігійного дисидентського руху, діяльності зарубіжних релігійних центрів, що, зрештою, сформуло думку про необхідність істотно нового закону для України.

Проте на безпосередньо практичному рівні регулювання державно-церковних відносин уже на початок 80-х років почала досить чітко проглядатися невідповідність законодавчих норм реаліям релігійного життя в Україні, відчувуються негативні для самої держави наслідки подальших правових чи адміністративних обмежень нових процесів у релігійних спільнотах. Останні поступово стали виходили з-під партійно-державного контролю й протікати у незалежному режимі. Зрештою, внутрішньоцерковні прогресуючі процеси – з одного боку, усвідомлення вже не лише практиками на місцях, а й партійною та державною верхівкою необхідності істотних змін у ставленні до церкви та релігії, - з іншого на середину 80-х років актуалізували потребу в перегляді чинного тоді законодавства щодо релігійної галузі.

Все це знайшло відображення в Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”, який було затверджено Верховною Радою України в квітні 1991 р. і який в статусі Закону України щодо церкви,¹ релігійних організацій є фактично першим в історії України. Він став юридичним виразом бачення державою стосунків з церквами, релігійними організаціями в кінці 80-х років. З іншого боку, втілені в цьому Законі норми державно-церковних відносин, рівень дозволів і заборон, зафіксованих у ньому, стали логічним результатом, по-перше, всього попереднього кількавікового розвитку таких відносин в Україні, по-друге, засвоєння досвіду інших країн і цивілізацій, по-третє, відображенням межі допустимого правового простору для церкви, що міг бути наданий тодішньою державою.

Зрозуміло, що Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” далеко не вичерпує зміст і принципи взаємовідносин державних та церковних структур сучасної України: основополагаючі норми цих правовідносин викладені в Конституції України. Інші значимі їх аспекти відображаються і регулюються цивільним правом, Земельним кодексом, судовою системою, нормативно-правовими актами державної виконавчої влади тощо. Проте наріжні камені. базові принципи державно-церковних відносин закладені саме в цьому Законі.

Комплексний аналіз нормативних актів і правозастосовної практики у цій сфері дозволяє вичленити наступні характерні ознаки сучасної української моделі державно-церковних відносин: світський характер держави; конституційно закріплене відокремлення церкви від держави і школи від церкви; державна реєстрація релігійних організацій, надання їм статусу юридичної особи; рівність всіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов’язкової; невтручання держави в діяльність церков, релігійних організацій, коли ця діяльність не суперечить законодавству; захист державою прав і законних інтересів релігійних організацій; недопущення церкви до систематичної діяльності в структурах державної системи – в армію, в освітні заклади, лікарні, в пенітенціарну систему тощо; нефінансування державою діяльності релігійних організацій; державний курс на повернення церкві колишньої її власності (культових будівель, майна тощо); державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійних організацій; наявність спеціального органу з компетенцією сприяти реалізації державної політики щодо релігії, церкви і віруючих.

Система державно-церковних відносин, якою вона склалася в сучасній Україні, в своїх базових положеннях відповідає демократичним принципам, загалом задовольняє права і свободи людини, базуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інститутами, історичних уроках як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин.

В цілому українська модель державно-церковних відносин, попри всі некоректні, тенденційні спроби її оцінити, є досить зваженою, послідовною і демократичною, особливо у порівнянні з багатьма іншими відомими на сьогодні моделями в країнах Сходу і Заходу. Вона ні юридично, ні практично не

¹ Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації. 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. - № 25, ст. 283.

ставити в привілейоване становище якусь одну церкву, що фактично принижувало б чи обмежувало б решти; заборонні положення Закону України зведені до мінімуму і строго відповідають Конституції України, міжнародним нормам і стандартам; послідовно проводячи принцип відокремлення церкви від держави, остання матеріально не утримує церкви, не платить заробітну плату духовенству, як це має місце в інших країнах; у зв'язку з чинним законодавством контроль з боку держави здійснюється в Україні не за діяльністю релігійних організацій, а за дотриманням ними законодавства щодо релігійної сфери, що притаманно будь-якій цивілізованій державі; такий контроль у рівній мірі стосується будь-яких суб'єктів права – державних органів, релігійних громад, посадових осіб, громадських організацій тощо; модель відображає правове забезпечення в Україні свободи совісті як віруючих, так і невіруючих, а отже повною мірою узгоджується з нормами Загальної декларації прав людини, іншим міжнародними правовими актами, учасником яких є Україна. Модель відображає важливу для сьогодення здатність національного законодавства у цій сфері бути відкритим до нових змін і доповнень, що наближає Україну до правової держави.

Віктор Єленський

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Отже, Конституцію прийнято. Свободу світогляду і віросповідання гарантовано кожному, і це досить прогресивно, якщо згадати, наприклад, що конституційні положення Республіки Польща забезпечують свободу совісті і віросповідання громадянам. Таким чином, кожен в Україні, а не тільки її громадянин, може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здійснювати релігійну діяльність. Щоправда, українська Конституція не гарантує широкого права діяти згідно зі своїми релігійними переконаннями, але сподіваємося, що це право «вчитується» з духу 35-ої статті Основного Закону.

Водночас, як відомо, конституції переважної більшості країн, принаймні європейських, містять гарантії релігійної свободи не лише особи, але й релігійних організацій. Причому якщо в сенсі проголошення особистої свободи всі вони дуже подібні й більшою або меншою мірою відповідають міжнародним правовим документам (Загальна декларація прав людини. Європейська конвенція про захист прав людини і головних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань тощо), то щодо правового стану релігійних організацій конституції демонструють досить-таки значні відмінності.

Українська Конституція проголошує відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, а також те, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. В нашій Конституції немає спеціальної згадки про якусь одну з релігійних організацій (на відміну від Італії, Іспанії, Грузії, Македонії, Болгарії та деяких інших країн) і, на відміну, скажімо, від Греції, не йдеться про державну церкву. Не передбачає Конституція України й поділу релігійних організацій на традиційні і нетрадиційні, визнані або не визнані (як, скажімо, в Литві). Але не містить вона, зазначимо, й положення про рівність усіх церков перед законом (як, наприклад, у конституціях Білорусі, Росії чи Хорватії).

Але твердити, що принципові засади церковно-державних відносин тим самим уже закладено, видається передчасним. Навіть понад це: можливо, лише відтепер і розгорнеться справжня дискусія, а то й боротьба навколо того, якою саме бути українській системі відносин між державою і релігійними організаціями. Адже конкретизація конституційних положень повинна відбутися у спеціальному Законі (або законах), а нинішній Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», напевно, зазнає більш або менш суттєвих змін. І якими будуть ці зміни, крім зміни назви, — з прийнятої Конституції ще зовсім не випливає.

Головне залежатиме від того, який саме зміст вкладе український законодавець у положення про відокремлення Церкви від держави. Адже подібне положення у прямій або опосередкованій формі міститься в конституціях країн з дуже відмінними моделями церковно-державних відносин, таких, як США та Словенія, Росія та Японія, Білорусь та Польща.

По-друге, серед фахівців немає повної згоди, що саме слід розуміти під відокремленням Церкви від держави. До речі, на Заході зазвичай говорять не про відокремлення Церкви від держави, а про відокремлення Церкви і держави. Тим самим підкреслюється рівноправність суб'єктів цих відносин, а не взаємини, сказати б, сюзеренітету-васалітету. До того ж, правознавці майже одностайні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має з Церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно-культурної ситуації ми не знайдемо ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означає, що